

РЕЧЕННЯ З СУРЯДНИМИ РЯДАМИ В ПОЕЗІЯХ ВАСИЛЯ СТУСА

В.І. Тихоша

У статті досліджується просте речення, ускладнене однорідними членами, його функціонально-стилістична роль у творах Василя Стуса.

Ключові слова: просте речення, однорідні члени.

У сучасній лінгвістиці проблемі структурно-семантичної організації речення присвячено чимало досліджень. Пропонується, наприклад, новий порядок опису простих речень з однорідними членами. Ряд мовознавців (Н.С. Валгіна, Н.Ю. Шведова, І.І. Слинько, М.Ф. Кобилянська) вважають, що прості речення цього типу слід поділити на дві групи – на ускладнені і напівскладні. Поняття однорідності уточнене і розуміється як синтаксичне явище, а не лексико-семантичне. О.Синявський доводить, що лексико-семантичної однорідності не досить, щоб була однорідність. Поширювальні члени речення можуть бути однорідними лише в тому разі, якщо вони пов'язані сурядним зв'язком між собою і підрядним з іншою словоформою.

Такі речення Н.С. Валгіна, Н.О.Шведова, І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська, І. Р.Вихованець називають простими ускладненими реченнями з сурядними рядами. Напівскладними визначають речення з сурядними рядами, які утворюють кілька підметів при одному присудку.

Отже, сурядні ряди можуть утворюватися поширювачами означального, об'єктного чи обставинного типу.

Актуальність дослідження визначається прагненням мовознавців глибше проникнути в механізм функціонування синтаксичних одиниць в цілому і простого ускладненого речення зокрема.

З-поміж поетів другої половини ХХ ст. постать Василя Стуса найпомітніша. Як людина морального абсолюту він став для своїх сучасників не тільки яскравим поетичним талантом. У народній уяві В. Стус окреслився передусім як борець за зневажені людські права, за зганьблену національну гідність.

Увібравши в себе національні ідеали й найкращі ознаки живої народної мови, ідейною вагомістю, образною довершеністю поет підніс українську літературу на рівень найкращих зразків європейської художньої творчості. Для ідіостилю Василя Стуса характерні філософістичність, історизм мислення, висока культура поетичного вислову, вишукана мовотворчість.

Мова поезій В. Стуса недостатньо вивчена. Саме це й зумовило вибір теми нашого дослідження і визначило її актуальність.

Об'єктом дослідження обрано прості ускладнені речення, виявлені у творах поета.

За мету поставили вивчення структурних типів речень з сурядними рядами у творчості Стуса, визначення особливості їх функціонування і стилістичну роль.

Речення з однорідними членами у віршах поета часто вживані, їх функції різнопланові. Вони надають текстові динамізму, напруженості, рухають дію, нагромаджують образи, насичують емоції, відтворюють зорові й слухові враження.

Стус у жодному вірші не творить умиротвореної картини, він обов'язково обірве пронизливе почуття захоплення і краси різким дисонансом. Часом у нього пробивається ніжна, сповнена глибокого зворушення інтонація, коли «душа ласкава, наче озеро». Так, навіть жіноча туга плачу новітньої Ярославни закінчується акордом, мовби обірвалася струна. Автор досягає такого настрою вірша рядом однорідних

присудків із заперечною часткою *ні* і поетичними звертаннями. **Сурядний ряд виражає єднальні відношення. Такими відношеннями поєднуються синтаксично недиференційовані члени, що не мають відмінних показників:**

*Мій соколе, обтятий,
в ту гостину, де ти,
ні прийти, ні спитати,
ні дороги знайти.
За тобою, коханий,
очі видивила.*

(«У порожній кімнаті...»)

У заперечних реченнях з сурядними рядами єднальне значення виражається за допомогою сполучника *ні*, який, як правило, повторюється.

Вчитуючись у вірші В. Стуса періоду заслання, переконуємося, що в процесі творення поет був наодинці з собою, і цей стан «звільненості» від обставин, оточення, цей стан самотності він передав простими реченнями, ускладненими однорідними членами зі сполучником *ні*:

*Отак би й я: розклав багаття десь,
Щоб ні дружини, ні сестри, ні друга –
ані душі довкола. Пітьма – й та
докучила б, напевне.
Нехай горить вогонь. Нехай горить.*

(«Отак би й я...»)

Поет намагається перебороти хвилину розпачу, підсилену усвідомленням відірваності від рідної землі, самотністю, а отже, - посиленням переконання, що його осуджують навіть деякі друзі у безвісті і самотності.

Цей настрій, складні переживання автор передає через ускладнення простого речення однорідними додатками, вираженими іменниками зі сполучником *ні*:

*І край чужинецький тебе опочив,
довкола лиш сопки й розпадки,
а від товариства, з ким дружбу водив,
ні чутки, ні звістки, ні гадки.*

(«І край чужинецький тебе опочив»)

У заперечних реченнях, якщо частка *не* стоїть при присудкові, вона вимагає заперечення і при кожному члені ряду:

*Та ні душа, ні воля не поверне,
не та бо воля і душа не та.*

(«Задзеркотіла вічна мерзлота»)

Письменник часто вдається до *незамкнених безсполучникових* рядів однорідних членів.

Такі ряди можуть бути як багаточленними, так і двочленними, оскільки незамкненість ряду залежить не від кількості членів, а від характеру відношення. При цьому перелічуються предмети або ознаки.

У вірші «Трени М.Г. Чернишевського» Василь Стус використовує незамкнений ряд однорідних означень і обставин для створення потрібного впливу на читача:

*Народе мій, коли тобі проститься
крик передсмертний
і тяжка сльоза
розстріляних, замучених,
забутих
по соловках, сибірах, магаданах.*

Однорідні означення з негативним лексичним забарвленням, доповнені рядом однорідних обставин місця, виражених іменниками у невластивих їм формах множини, що називають віддалені від рідної землі краї, створюють тяжкий, гнітючий настрій приреченості ліричного героя.

Для підкреслення повноти охоплення явища сполучник *і* може повторюватися при всіх членах ряду або при кількох:

1. Отак сторіками плывуть
і жалощами душі **студять,**
і будять мертвих – не розбудять,
і не докликавшись, - *кленуть.*
(«Сумні і сині, наче птиці...»)
2. Горить гора. Горить *і ліс, і небо,*
і діл – у полум'ї. **І ріки** – у вогні.
(«Горить гора»)
3. І надлетівши, зморена бджола
відчує стебел плавне колихання,
як дихання, **і як кохання,**
і як плавбу до вічності.
(«Запахло сонцем, воском і зелом»)

Сполучники *і (й), та* можуть вживатися і при останньому члені ряду, але це не надає йому стану замкнутості.

Поет використовує такі ряди для створення стилістичної фігури – **ампліфікації** – нагромадження однорідних лексичних компонентів для створення експресивно-емоційного враження:

*Сховатися од долі –
не судилося.
І вдарив грім – і зразу
шкереберть
пішло життя. І ось ти – все,
що снилось,
як смерте існування й життєсмерть.
Тож іспитуй, як золото, на пробу
коханих, рідних, друзів і дітей.*

(«Сховатися од долі...»)

Часто В. Стус вдається до **градації** – розташовує однорідні мовні одиниці за ступенем наростання чи спаду їх семантичних якостей. Висхідна градація створює настрій співпереживання, викликає в читача співчуття, враження причетності до подій, описаних у вірші, посилює зорово-слухове сприйняття:

1. **Безгоміння, безлюддя** довкола,
тільки сонце, і простір, і сніг.
2. Ти тут. Ти тут. Геть біла, як свіча -
Так полохко і тонко палахкочеш
і близькістю обірваною врович,
і лячно позираєш з – за плеча,
і йдеш – **тунелем довгим – далі – в ніч –**
в імлу – і в сніг – у вереск заметілі,
аж оббухають слізьми губи білі.
А тремало світання – мов тирлич.

(«Ти тут»)

Градаційний ряд однорідних членів речення, утворений із семантично різнопланових лексем, також посилює експресивність твору:

**Узорені, роздумані, прозорі,
піднесені, знімілі, кришталеві,**
немов одне високе чудування
невгвтанних, життя жадібних душ!

(«Ці сосни, вбрані в синій, синій іній»)

Значно рідше натрапляємо у віршах Стуса на сурядні незамкнені ряди з розділовими сполучниками *або, чи, то-то*. Вони надають вираженій думці відтінку непевності, вагання:

...Це біла ніч,
чи біла *маячня, чи сніг* травневий,
чи білий *біль* мій, *ачи* полудневий
непроминальний *сон* мій? До узбіч
прилипла *зірка чи жар-птиця*, чи
прорубано вікно, щоб Україну
побачити вчвертьока, поки згину
на вічній мерзлоті?.....
Рубай вікно в скляному небі. Рине
чи смерк, чи ранок – на мою сльозу.

(«Нічна хмарина зупинилась над...»)

Здебільшого письменник вживає прості речення з однорідними членами, не обтяженими пояснювальними словами. Але з метою уповільнити, затримати виклад, щоб дати можливість читачеві поміркувати над сказаним, проникнутися почуттям, автор використовує однорідні члени з пояснювальними словами:

Чи людська добрість – тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденного в нещасті прихистить,
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жити?

Іноді автор добирає сурядний ряд, у якому перелічуються ознаки, дії, що доповнюють одна одну. Такі сполучення наближаються до пояснювальних рядів з уточненням.

Давились коміром вітри,
і світ Мойсеевим пророком
світив купини на горі,
на *чорній, вигорілій, згорненій,*
на *спалій* рані.

(«Варіація»)

У творах Василя Стуса активну роль відіграють і **замкнені** ряди однорідних членів, які також можуть бути сполучникові і безсполучникові. Вони поєднуються єднальними сполучниками, протиставними, комбінацією сполучників і різних слів та часток, зрідка – підрядними сполучниками. Члени рядів можуть бути як недиференційованими, так і диференційованими.

Замкнені ряди письменник утворює тоді, коли необхідно показати наростання ознаки для підсилення. У такому ряді поєднуються два слова, що виражають одне поняття, єднальними сполучниками *і, та*:

Куди й пощо? Не відомо, не знаю.
Мідяногорла ремствує сурма.
Ідуть етапи – *без кінця і краю*.
Реве шафар.
На світ зійшла пітьма.

(«Невідомі закипають грози»)

Замкнений сурядний ряд утворюють однорідні члени речення з протилежним значенням, поєднані сполучником *і (й)*:

...і я почую найрадісніше й найздивованіше
«таточку» -
щасливий крик дитинчати,
не призивклого до життєвих перепадів:
вогню й морозу,

*ночі й дня,
радоців й горя*
(скільки то йому треба ще
обірвати натужних жил,
аби збагнути різницю).

(«Вони сидять за столом...»)

Автор використовує ці речення із семантично різноплановими лексемами, поєднаними парами для підсилення експресивності, емоційної наснаги вірша.

Відомо, що протиставні ряди за своїм змістом завжди замкнені. Найвиразніше протиставлення виражається сполучником *але*. До нього наближається сполучник *та*, але протиставлення він виражає слабше, з відтінком приєднання. Близькі до *але* також сполучники *зате*, *проте*, *однак*, *хоча*, які надають протиставним рядам різних відтінків – компенсації, допустовості, обмеження.

Будуючи замкнені сурядні ряди, письменник рідко вживає такі сполучники. Він надає перевагу сполучникові *а*, який має слабкіші протиставні функції. Сила протиставлення сполучника *а* зумовлена силою контрасту протиставних слів. Чим сильніший контраст протиставних слів, тим більше значення сполучника *а* наближається до *але*. Та в більшості речень сполучник *а* виражає зіставно-протиставні відношення. Саме у цій функції й використовує його автор:

1. Ярій, душе. *Ярій*, а не ридай.

У білій стужі сонце України.

(«Пам'яті Алли Горської»)

2. ...Бо не він,

а ти – був раб. Не блазнем

а рудокопом. Домовин

таланту вічним в'язнем.

(«Вік би не бачити й не чути...»)

Розглянуті замкнені ряди недиференційовані. Якщо ж до сполучників додаються різні уточнюючі слова або частки, утворюються замкнені ряди диференційованого типу. Сполучник *а* з часткою *не* виражає заперечно-протиставне відношення. Саме в такому значенні використовує поет ряди диференційованого типу:

1. Ходить Господь із кадилом -
чадом безсонних ночей
щось мене світом *води́ло*,
а не розкрило очей.

(«Церква святої Ірини...»)

2. Неначе стріли, випущені в безліт,
згубилися між обидвох країв,
проваджені *не силою* тятив,
а *спогадом* про образи пощезлі...

(«Неначе стріли...»)

3. Боже, *не літості* – *лютості*,
Боже, *не ласки*, а *мсти*
дай розірвати нам пута ці,
ретязі ці рознести.

(«Боже, не літості – лютості»)

Одним із прийомів організації сурядних рядів є узагальнювальні слова. Вибір їх залежить від індивідуального стилю письменника, стилістичного спрямування тексту. У рядах з узагальнювальними словами сурядні відношення ускладнюються пояснювальними – узагальнювальні слова називають загальне, а сурядні ряди перелічують його конкретні види. У ролі узагальнювальних слів можуть виступати

іменники, займенники (*все (усе), ніщо, ніхто*), прислівники (*скрізь, усюди, ніде, ніколи, завжди*), цілі словосполучення, сурядні ряди перелічують і предикативні конструкції. Узагальнювальні одиниці разом з однорідними членами створюють замкнені ряди.

У художньому стилі перевага надається позиції узагальнювального слова перед однорідними членами речення. Це дає письменникові можливість логічно наголосити, виділити його, затримати увагу читача перед розгортанням сурядного ряду. Вдаючись часто до однорідних членів речення, Василь Стус, проте, дуже рідко звертається до узагальнювальних слів.

Узагальнювальні слова у його поезіях здебільшого препозитивні (часом пропущені):

1. ...Лунають кроки,
це, Господи, сяєво. Це – торжество:
надій, проминань і наближень,
і навертань у своє, у забуте й дочасне.
(«Гойдається вечора зламана віть...»)
2. Вона і я поділені *усім*:
містами, кілометрами, віками.
(«Вона і я ...»)

Іноколи автор зі стилістичною метою пропускає узагальнювальне слово, зберігаючи відповідні розділові знаки при цьому, логічний наголос в такому разі падає на присудок, рельєфніше виступають саме члени сурядного ряду:

То сниться: *сосни і кучугури*
і заметілі, й співучий дріт,
і огорожі й кам'яні мури?
світ схарапудився – на сто орбіт!
(«Так тонко-тонко веде музика»)

Вживання сполучника *і (й)*, відсутність розділових знаків уповільнює рух образів, створює картину їх поступового плину.

У функції однорідних членів речення Василь Стус використовує в основному **другорядні члени речення**, тому це будуть прості ускладнені речення з сурядними рядами, які створюють означення, обставини, додатки.

Однорідні означення письменник використовує для змалювання психічного стану поета, який уже багато років перебуває на засланні, далеко від рідної землі, родини, коханої дружини:

Осліплий і оглухлий,
Знімілий і отерплий,
лечу на твій сліпучий
всеочисний вогонь.
(«Вбери-но білу сукню...»)

Парне вживання однорідних членів — симетрично — вносить у речення експресивний відтінок.

Але часто розташування сурядних рядів у вірші набуває складніших форм:

Сніги і стужа, вітри й морози,
свисти й лайки, дикі прокльони,
собачий гавкіт, крик паровоза,
чорні машини, чорні вагони,
шпали і фари, пси і солдати,
пруття і ґраття, і загорода...

(«Уже Софія відстуменіла»)

Однорідні обставини автор використовує для відображення місця перебування ліричного героя на засланні або психічного стану його:

Скромно, скромно, безсоромно, чемно

Гріха чарівний жбанок пригублю.

(«Дерева в маячні»)

Підсилює значення, виражене обставиною, повторюваний сполучник **ні**:

Голодна, як проруб,
тропа вертикальна,
не видертись нею
**ні кроком, ні оком,
ні рухом. ні духом,
ні тілом** зболілим,
ні горлом, скривілим
од крику...

(«Як хочеться – вмерти!»)

Речення, ускладнені однорідними додатками, виконують функцію об'єкта дії:

1. На Колимі запахло чебрецем
і рото-м'ятою, і кропивою...

Вживаючи додатки з повторюваним сполучником **ні**, письменник підкреслює заперечення, посилює глибину розкриття психічного стану ліричного героя, його болю, муки, зневіри:

І чи ж тобі спізнати раювання,
хоч і зажив на ті розкоші вічні,
як ні надій, ні прагнень, ні бажань,
а тільки б рухи стежити величні,
пасти очима найдорожчі кроки –
і враз усохнуть сліз гіркі потоки.

(«Марієнбадська елегія»)

Вірші Василя Стуса переповнені однорідними членами речення. Це один з його улюблених стилістичних прийомів, який дозволяє йому передати всю гаму емоцій, переживань, поглядів на світ в одній поезії. Перевага надається сполучниковим сурядним рядам.

Єднальні сполучники створюють тон роздуму, міркування, уповільнюють темп розповіді, чому сприяє ще й відсутність розділових знаків:

На тихі води і на ясні зорі
паде лебідка білими грудьми.
Зелені села, білі городи
і синь-ріка і голуба долина
і золота, як мрія, Україна –
ще не зникайте! Краю мій, зажди
мене на смертні кидати путі!

(«На тихі води і на ясні зорі»)

Серед розділових сполучників автор обирає сполучник **чи**, який підкреслює чергування дій чи предметів, іноді використовується його варіант **ачи, чи то...чи то**, що створює враження паузи в роздумах, спогляданні, спостереженні:

1. **Чи не мріяв** я повсякчас,
Чи не праг, як покути,
Щоб завітнути поміж вас,
Як барвінок між рути.
(«За читанням Ясунарі Кавабати»)

2. Сказись – од чекання, молінь, ворожби
Чи то закликання, **чи то** знавіснень.
Оббризкала стіни – **чи то** кров, **ачи** тінь.
(«Обколоте, в наметлі, стогне вікно»)

3. Добрий дню,

коли вже таке шалене сонце,
коли всі гори, наче дуги вольтовані,
засліплюють мій погляд **чи то сяйвом,**
ачи сльозами вдячності, я весь,
піднесений цим провесни прозором,
дай, Господи, - шепочу

(«На голубих по-царськи небесах»)

Протиставні сполучники у сурядних рядах поет використовує для підкреслення різкого протиставлення:

А проте:
ми ще повернемось,
обов'язково повернемось,
бодай – ногами вперед,
але: не мертві,
але – не переможені,
але – безсмертні.

(«Це ви, ви, мої найрідніші люди...»)

Як стилістичний прийом Стус використовує повторення одного й того ж прийменника в сурядному ряді. Повторюваний прийменник привертає, можливо, навіть перетягує на себе увагу читача, загострює сприйняття:

Як хочеться – вмерти!
Зайти непомітно
за грань сподівання,
за обрій нестерпну,
за мури покори,
за грати шаленства,
за лють - огорожі,
за лози волань,
шпичаки навіженства
аби розпластатись
в снігах безшелесних...

(«Як хочеться – вмерти!»)

Отже, дослідження ускладнених речень у творчості Василя Стуса показало широкий діапазон його мовотворчості, величезний масштаб його особистості, дало можливість відчутти високий інтелектуальний і духовний потенціал цієї унікальної постаті другої половини ХХ століття. Саме в поезії він виразив себе найповніше і найсокровенніше, саме в поезії його найінтимніший контакт із поколіннями читачів. Вивчення його багатой мовної палітри вже на часі.

SENTENCES WITH COMPOSED LINES IN POETRY OF VASIL STUS

V.I. Tikchosh

The article focuses on the investigation of simple sentence, complicated with homogeneous parts, on its functional and stylistic in W. Stusa.

Key words: simple sentence, complicated with homogeneous parts.

ПРЕДЛОЖЕНИЯ С СОЧИНЕННЫМИ РЯДАМИ В ПОЭЗИЯХ ВАСИЛИЯ СТУСА

В.И.Тихоша

В статье исследуется простое предложение, осложненное однородными членами, его функционально-стилистическая роль в произведениях Василия Стуса.

Ключевые слова: простое предложение, однородные члены.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка/ Ф.И. Буслаев. – М., 1913. – Ч. 2. – С. 286.
2. Грамматика української мови. Синтаксис/ І.Р. Вихованець. – К., 1997. – 260 с.

3. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови / А.П. Коваль. – К.: Вища шк., 1987. – С. 234.
4. Сучасна українська літературна мова / за ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2005. – С. 350 – 356.
5. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 302.
6. Стус Василь. Палімпсести. Вибране. – К.: Факт, 2003. – 430 с.

Надійшла до редакції 14 жовтня 2009 р.